

Postavy Gustáva Valacha medzi panovačnosťou a šialenstvom

Miloš Mistrík

Spomedzi slovenských hercov mal Gustáv Valach jednu z najvýraznejších, obsahovo najplnších tvárí a najobsažnejšie gestá. Niektorí majú vizáž nepopísanú, málo prezrádzajúci pohľad, upäté, ostýchavé alebo formálne gestá. Gustáv Valach naopak – bol herec plastický a prenikavo zapamätateľný už na prvé videnie. A na prvé počutie zrozumiteľný. (Rovnako, ako boli veľmi špecifické jeho optické – mimické, gestické a postojové výrazové prostriedky, boli také aj jeho akustické, hlasové výrazové prostriedky – avšak o týchto v našej štúdii nebudeme hovoriť.)

Každá ľudská tvár, každý pohyb rukou, nohou, celým telom niečo vypovedajú o človeku, ktorému patria. Čím lepšie ovláda herec tieto prostriedky, vlastné jeho umeniu, tým úspešnejšie vie vyjadriť emócie stvárňovanej postavy. Psychologické výskumy sa už dávnejšie zaoberali výrazmi emócií a máme k dispozícii aj ucelené divadelné aplikácie takýchto výskumov. Jeden z najautoritatívnejších nájdeme v knihe hereckého pedagóga Charlesa Auberta, ktorá vyšla v Paríži roku 1901 pod názvom *Mimické umenie*.¹ V nej autor kategorizoval a písomne i perovými kresbami, ktorých je tam dvesto, dokumentoval celú šírku mimického a gesticko-postojového vyjadrenia emócií. Vo svetovej odbornej literatúre nepoznáme detailnejšie spracovanie danej tematiky, a tak je Aubertova kniha jednou z najlepších učebníc výrazu emócií, o čom svedčí aj to, že už vyšla v španielskom preklade a vyše sto rokov po prvom vydaní aj v anglickom, ktorý prišiel na trh v USA roku 2003.²

Neostaneme preto iba pri osobných dojmach z Valachovho herectva, ale pokúsime sa pozrieť na jeho mimiku a gesto aj optikou spomínanej príručky. V prvom rade sa prizrieme jeho civilnému fotografickému portrétu, ktorý je všeobecne k dispozícii a možno ho pokladať za reprezentatívnu verziu jeho vlastnej tváre, ktorou prezentoval seba, svoju osobnosť, psychiku, svoj typ.

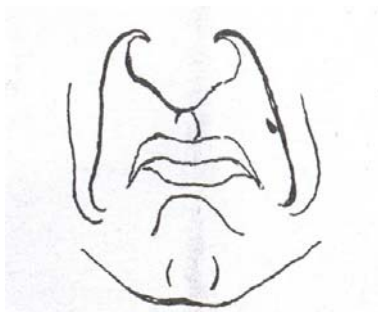
¹ AUBERT, Charles: *L'art mimique*. Paris : E. Meuriot, 1901, 250 strán.

² AUBERT, Charles: *The Art of Pantomime*. New York : Dover Publication, 2003, 224 strán.

Civilný portrét Gustáva Valacha

Aké sú črty tejto tváre? Čo je na nej najvýraznejšie? Všimneme si upretý, trocha prísny, možno až vyčítavý pohľad očí pod zatiaľ pokojným, rovným čelom. Spoza okuliarov sa zrači vnútorná vyrovnanosť i sila. Avšak krivky na dolnej časti tváre vyjadrujú čosi odlišné. Výrazné oblúky vrások, vedúce od nosa k brade, prechádzajú okolo spustených kútikov úst a oddeľujú dve bočné zóny líc – u Valacha akosi pyšne nafúknutých. Medzi týmito hlavnými vráskami, na ústrednej osi pod nosom, je najdramatickejšia časť jeho tváre so zovretými perami. Opticky ju dopĺňajú ešte ďalšie vruby, menšie ryhy prameniace v kútikoch úst a vlievajúce sa do veľkých vrások. U Auberta nachádzame podobnú kresbu dolnej časti tváre a na nej podobné črty, ibaže so zošpúlenými ústami. Podľa charakteristiky uvedenej v knihe, má táto kresba vyjadrovať silnú emóciu odporu, pohrdania a znechutenia.

Zóna úst vyjadrujúca odpor, pohrdanie a znechutenie (podľa Charlesa Auberta)

Na vyššie uvedenej civilnej fotografii nášho herca teda prevažuje pokoj a sústredenosť, dramatické vrásky na lícoch síce dominujú, ale sú uvoľnené, kým na Aubertovej kresbe vidíme, ako sa môže takýto materiál tváre afektívne zvrásniť a prejavíť vo vyhranenej emócií.

Ukazuje to ďalšia fotografia z Valachovej kreácie Johna Proctora v inscenácii Millerovej hry *Salemské bosorky* (1966). Tu vidíme podobu už vytvarovanú cieľavedomým hereckým konaním. Vyjadruje vnútorný zápas človeka, ktorý chce byť sám sebou, nezávislý a silný, ale v skutočnosti je konfrontovaný so silnou vonkajšou mocou, ktorá ho gniavi a premáha. Je preto zahľadený dovnútra, akoby takto chcel odolať atakujúcemu náporu. Akoby ani nevnímal okolie, oči má zachmúrené, čelo zamračené, znova dominujú výrazné vrásky odporu a znechutenia, ktoré sa mu črtajú okolo pootvorených úst.

Gustáv Valach v postave Johna Proctora. Na tvári sa mu zračí odpor a znechutenie

Arthur Miller v autorskej poznámke takto charakterizuje svojho Johna Proctora: „Všeličo nasvedčuje tomu, že proti pokrytcom vedel vystupovať ostro a bezohľadne. Bol to taký typ človeka – fyzicky mocný, rozvážny a nepoddajný – ktorý svojich druhov hlboko rozhorčí, keď ich odmietne podporovať. V Proctorovej prítomnosti hlupák okamžite pocíti svoju hlúposť – a taký Proctor je vždy vystavený klebetám. Ale ako uvidíme, jeho vonkajšia vyrovnanosť nevyvierala z pokojnej duše. Je to hriešnik a hreší nielen voči morálnym konvenciám svojich čias, ale aj voči vlastným predstavám, ako sa má statočný človek

správať.“³ Dramatický rozpor človeka vykresleného v historickej hre amerického autora o prenasledovaní nevinných ľudí pravdepodobne najlepšie spomedzi všetkých postáv, ktoré náš herec zahral, vyjadruje Valachov herecký typ. Ako človek Gustáv Valach, aj ako herec našej prvej národnej scény, sa v podobných postavách vždy našiel.

Vnútoraná až zanovitá sila jeho charakteru, neústupčivá tvrdohlavosť a panovačnosť by ho zdanlivo predurčovali na stvárňovanie kráľovských hrdinov. Avšak vnútorné napätie, boj samého v sebe a samého proti sebe, protiklad medzi etikou, medzi ideálnou predstavou o pravde a spravodlivosti danou od Boha – ktorej sa králi a vládcovia musia vzdať, ak chcú naozaj vládnuť – a nespravodlivosťou, krivdou a zlom, spôsoboval, že jeho monarchovia a vodcovia strácali vznešenosť a ostávali im namiesto nej dynamické gestá, prudké pohyby a násilné činy. Boli priveľmi duševne pokrútení, pritlačení vlastnými hriechmi, ktoré si viac, ako by sa to na ich postavenie patrilo, pripúšťali k srdcu, a tak boli vnútorne rozorvaní a vo výraze maximálne dramatickí. Ale niekedy aj rezignovaní. Vnútornými rozporami oslabení. Málokedy, výnimočne hrával Valach aj takého postavy, ale niekedy predsa. Popri Johnovi Proctorovi, obyčajnom človeku, ktorý bol odhodlaný bojovať do posledného dychu, možno ako výnimku spomenúť bezmocného kráľa Kreona zo Sofoklovej *Antigony* (1971). Je akoby paralyzovaný etickým rozporom, v ktorom musí žiť. Táto Valachova postava predchádzala inú, oveľa presvedčivejšiu kreáciu, ktorá kráľovské emócie priviedla až na okraj osobnej priepasti – kráľa Leara. Ale o tom neskôr.

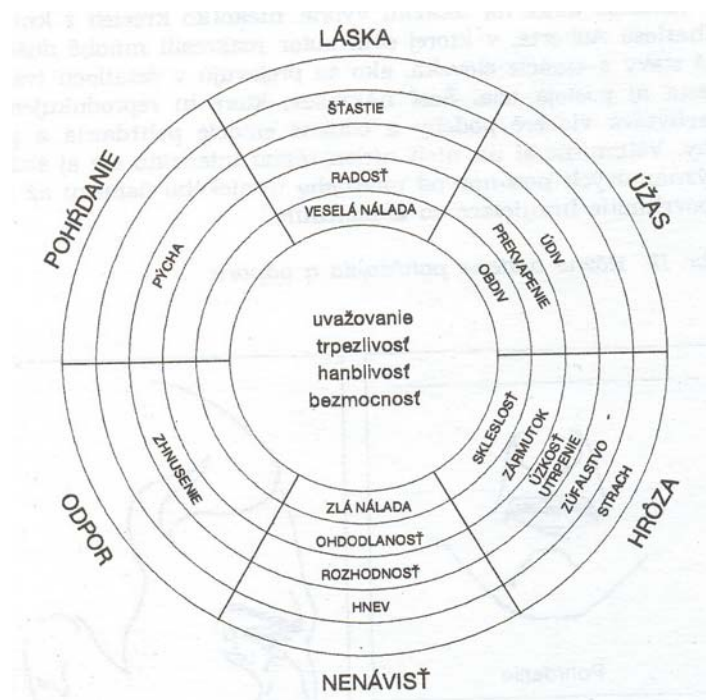

Bezmocné gesto Kreona

---

³ MILLER, Arthur: *Skúška ohňom*. In *Moderná americká dráma*. Bratislava : Tatran, 1966, s. 374.

Vonkajší výraz ľudských emócií má svoje všeobecné zákonitosti, platné pre všetkých. Z výskumov amerických psychológov Roberta Sessionsa Woodwortha a Harolda Schlosberga je známe, že výrazy všetkých emócií, ktoré dokáže vyjadriť človek na tvári a v gestách, možno usporiadať do systému. Jedna vonkajšia podoba emócie prechádza plynulo do druhej, tá zasa do tretej a tak ďalej. Sú isté výrazy emócií, ktoré sú si blízke. Napríklad existujú len malé rozdiely medzi vyjadrením lásky, šťastia a radosti, hoci ich obsah je samozrejme odlišný a pramení z rozdielnych emocionálnych pochodov. A rovnako sa zasa prelínajú výrazy hnevu, odporu a utrpenia, hoci ich obsah tiež nemožno zjednodušujúco stotožňovať. Psychologickými výskumami sa potvrdilo, že ak sú si niektoré výrazy podobné, tak sú spolu zároveň aj v opačnom, protikladnom vzťahu k iným, s ktorými si ich nemožno v žiadnom prípade pomýliť. Keď je niekto šťastný, nikto, čo ho pozoruje, si výraz jeho tváre nezamení s výrazom hnevu. A preto v celom ľudskom rode nenájdeme jedinú tvár, ktorá by vyjadrovala rovnakým spôsobom aj lásku aj nenávisť. Tejto problematike sme sa venovali podrobnejšie v knihe *Kapitoly o hereckom umení*,⁴ kde sme vytvorili aj vlastný systém usporiadania výrazov emócií, z ktorého tu reprodukuje iba výsledné grafické vyjadrenie.⁵

Kruhy ľudského výrazu emócií (podľa Miloša Mistríka)

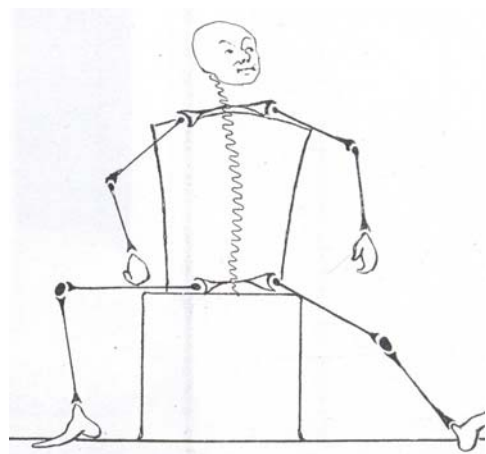
⁴ MISTRÍK, Miloš: *Kapitoly o hereckom umení*. Bratislava : Tália-press, 1994, druhé vydanie Bratislava : Veda, 2005.

⁵ Tamže, s. 137.

Vpíšme do týchto kruhov Valachov typový graf. On sa vo svojich postavách pohybuje prevažne v polohách osobností, ktoré dokážu svetom okolo seba pohrdať, vedia mu vyjadriť odpor, aj sa mu na odpor postaviť, alebo sa dať strhnúť nenávisťou a hnevom. Málokedy jeho postavy vyžarujú precítenú lásku, radosť, ale nenájdeme u nich ani emóciu úžasu či prekvapenia, pretože sú priveľmi racionálne, intelektuálne stoja nad svojím okolím, vedia poľahky prehliadnuť nástrahy a úskoky iných, nedajú sa zaskočiť a dokážu sa nad všetko s pýchou povzniesť. Pri pohľade na naše grafické vyjadrenie výrazov emócií teda ľahko herectvo Gustáva Valacha umiestnime do ľavej polovice narysovaných kružníc.

Takéto podoby ľudskej tváre a tela, ktoré sme spozorovali u Gustáva Valacha, zaraduje Charles Aubert vo svojej publikácii medzi tzv. výrazy, do ktorých je vtlačená silná vôľa a inteligencia.⁶ Aubert rozlišuje aj proti tomu postavené, opačné výrazy, ktorým hovorí pasívne, kde je vôľa a inteligencia momentálne paralyzovaná – k nim radí napríklad výrazy obdivu, lásky, prosperity, nevedomosti, očakávania, rozkoše, výčítiek, plaču a ďalšie.⁷ (Čitateľ si môže všimnúť, ako tieto Aubertove poznatky zodpovedajú našim zisteniam zaznamenaným vyššie v grafe *Kruhy ľudského výrazu emócií*.)

S mimickou charakteristikou Valachovho herectva vyjadrujúcou na tvári emócie pohrdania, odporu a nenávisťi môže korešpondovať aj ich gesticko-postojové vyjadrenie, napríklad v širokom, uvoľnenom, dominantnom posede, ktorým sa dáva každému najavo, kto je tu pánom.

Neokrôchanosť (podľa Charlesa Auberta)

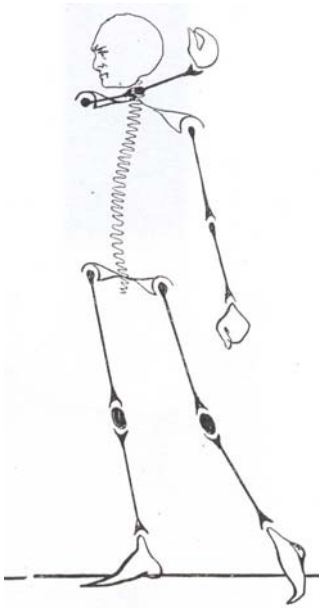
⁶ AUBERT, Charles: *L'art mimique*. C. d., s. 115-140.

⁷ Tamže, s. 141-168.

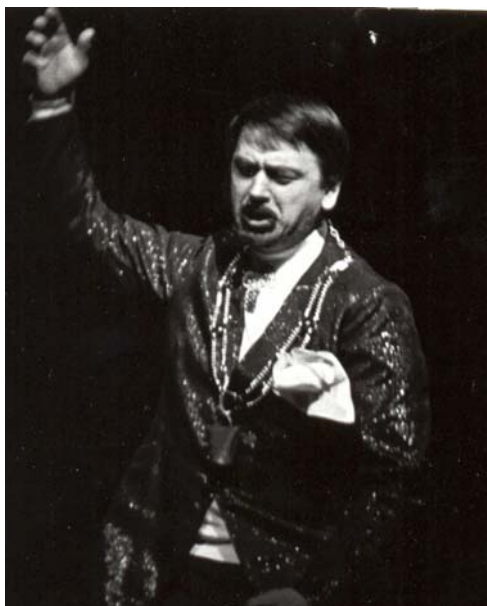

Potrundžený Repáň sa správa v krčme priveľmi uvoľnene

Inokedy to isté zasa vyjaví prudké gesto, ktoré môže až fyzicky ohroziť okolo stojace postavy.

Ohroziť niekoho (podľa Charlesa Auberta)

Valachov Básnik v inscenácii Zvonovho *Tanca nad plačom* vášnivo gestikuluje a recituje: „Opité hlavy venčí vavrín slávy. / Nič nie je. Iba človek sám.“

Sila, násilie, prevaha, to je vo Valachovom herectve mocnejšie, ako všetko iné. Ak náhodou či omylom dostal náš herec niekedy zahrať aj úlohy galantných mužov, salónnych levov, ohybných tanečníkov, vyšli mu kreácie falošné, toporné i nedôveryhodné Gustáv Valach s lutnou v ruke alebo na tanečnom parkete je nepresvedčivý.

Gustáv Valach dvakrát v *Tanci nad plačom*. Roku 1957 ako Gróf Alfréd (so Zdenou Gruberovou), roku 1969 ako Gróf Richard (s Máriou Prechovskou)

Tie správne party preňho, to boli bojovníci v teréne, ich srdcia planuli v zápasoch o najvyššie hodnoty, o vieru, o česť. Neboli to však romantickí hrdinovia ani zaručení víťazi bitiek, prechádzajúci cez všetky šarvátky bez väčších škrabancov. Veľký, často vopred prehratý boj ich ničil, rozožieral im črty tváre, ubíjal spupné telo, ba dokonca strácali zdravý rozum. Áno, rozpor medzi takmer absolútnymi východiskami a poznanou realitou, v ktorej nikdy nezavládne naozajstná spravodlivosť a Božia láska, privádzal niektoré Valachove postavy až do šialenstva. Bolo to šialenstvo fanatika! Veď ako inak mohol dopadnúť milujúci otec Lear, ktorý sa dočkal zradu od svojich vlastných dcér? Na priloženom obrázku vidíme, v akom duševnom stave sa nachádzal v inscenácii Valachov shakespeareovský kráľ (1975).

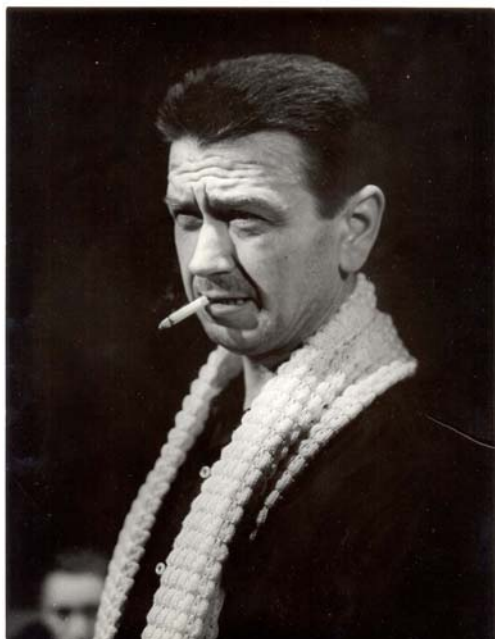
Valachov kráľ Lear (spolu s Ctiborom Filčíkom)

Táto vynikajúca interpretácia je neoddeliteľne spätá so samotným hercom, s jeho zásadami a ideálmi. To, ako je Valachov Lear šialený z dôvodov doslova ideových, ešte lepšie dosvedčí, keď jeho kreáciu porovnáme s iným hercom, ktorý hral v alternácii v tomto istom predstavení – s Karolom Machatom. Aj jeho Lear bol nezabudnuteľný, ťažko dať prednosť niektorému z nich. Ale na fotografii vidno, že toto bol oveľa iný Lear. Kráľovo šialenstvo podľa Machatu nevyplývalo zo seba zničujúceho vnútorného konfliktu medzi absolútnymi zásadami a prudkým rozčarovaním. Jeho stavec bol predovšetkým oklamáný a sklamaný dobrák, človek, ktorý si nezaslúžil také bezohľadné dcéry. Poľutovaniahodný otec.

Kráľ Lear v podaní Karola Machatu

Valachov Lear mal svojho predchodcu v Dürrenmattovom Newtonovi z hry *Fyzici* (1963). Avšak tento dobrovoľný blázon nebol pomätený, veď do sanatória prišiel ako rafinovaný vyzvedáč nepriateľskej veľmoci a svoje šialenstvo iba predstieral, aby mohol získať tajné strategické informácie. Svoj azyl, ktorý si v závere hry sám dobrovoľne zvolí, vyplynul z jeho prezieravého pochopenia hrozieb, ktoré svetu priniesol rozvoj vedy a fyziky v nukleárnom 20. storočí. Po uvedomení si vlastného rozporuplného postavenia, Valachov Newton nemôže mať inak pokrčené čelo z pochopenia podvodu páchaného na ľudstve, ako má, nemôže užšie žmúriť oči, ako žmúri, ani nemôže menej opovrhujúco pootvoriť ústa s vloženou cigaretou a s výraznými ryhami znechutenia, ako to predviedol na scéne Slovenského národného divadla a ako si to môžeme ešte dnes nájsť na fotografiách z predstavenia. Výraz Valachovej tváre sa nedá vnímať po častiach, iba vcelku, v interakcii jednotlivých jej komponentov, lebo tak najlepšie pochopíme celú túto výnimočnú hereckú kreáciu, predstavujúcu hranú duševnú pomätenosť na úzkej hranici normálneho a nenormálneho, zdanlivo roztržitú neprítomnosť, predstieranú stratu kontaktu so svetom. V tejto postave je rozpor zdravého a šialeného rozumu založený na racionálnej úvahe fyzika Newtona, v Shakespearovom Learovi je rozpor výsledkom emocionálnej krízy. Obidva prístupy sú legitímne i originálne a obidva smerujú k jednému výrazovému tvaru hercovej mimiky a gesta.

Dobrovoľný pacient Newton v Dürrenmattovom blázinci

Podobné kontrakcie mimického svalstva, aké si všimneme na Newtonovej tvári, predpokladal už aj Charles Aubert, keď chcel nakresliť výkrik: „Bože môj!“ Vtlačil ho do hornej časti tváre, tak, ako to urobil aj Gustáv Valach na scéne. Pre dolnú časť obidvom, hercovi Valachovi aj Aubertovmu peru, pristal už iba výraz opovrhnutia.

„Bože môj!“ – a opovrhnutie (podľa Charlesa Auberta)

Valachove postavy svoju dominanciu napokon nepresadili. Ich autorita im bola nanič. Panovačnosť, s ktorou vstupovali do deja, sa im pretavila do šialenstva, pretože sa nedokázali preniesť cez poznanie, že ich moc môže byť veľká iba tu, na Zemi, ale nie pred Všemohúcim. Osud Valachových postáv bol osudom ľudí, ktorých šialená panovačnosť sa premenila na panovačné šialenstvo.

Je však jedna postava, v ktorej náš herec zašiel ešte ďalej za toto posledné a definitívne štádium poznania. Jeho Repáň, vysedávajúci v krčme Pod zeleným stromom (1976), má vlastný život prakticky už za sebou. Prešli ho všetky túžby dominovať, pokusy zmeniť svet, prekonal aj sklamanie z nenaplnených túžob a šialenstvo z trpkého pochopenia vlastnej bezmocnosti. Ostala mu iba rezignovaná sebaironia. Dôstojný výsmech zo samého seba – ak je vôbec ešte možný v takomto štádiu bytia.

Ohníky veselosti v očiach Valachových postáv nikdy nevešteli nič dobré. To, čo hrával na scéne divadla, neboli nikdy bezstarostní víťuzi. Ani Repáňova otrhaná uniforma, dopitý pohárik v ruke, smutná veselosť jeho krčmových etúd divákov nerozosmieva. Peter Kováčik, autor hry, takto opisuje postavu: „Veľmi protikladne k jeho oblečeniu pôsobí dobromyseľná povaha, stále sa usmievajúce oči. Ale to iba hrá. Ak prestane hrať veselého človeka, tvár mu pokryje smútok. Repáň kedysi bol tvrdý chlapík, teraz je už nahlodaný, ostáva mu iba pretváрка.“⁸ Iba v maličkom kútiku srdca mu asi ešte tlie slabnúci ohník viery, že všetko musí predsa len mať nejaký zmysel. Že ani on, Repáň, ani on, Gustáv Valach, tu neboli zbytočne, že vari predsa len prispeli k lepšiemu životu tých, čo prídu za nimi. Pozrime sa pozorne do tejto tváre, aby sme si všimli celú tú neistotu osamelého človeka...!

Valachov Repáň a jeho predstieraná veselosť v tušení konca. Krčmy, jej štamgastov, aj jeho samého

---

⁸ KOVÁČIK, Peter: *Krčma Pod zeleným stromom*. In *Päť súčasných hier*. Bratislava : Tatran, 1987, s. 226.

Publikované in POLÁK, Milan (ed.): *Gustáv Valach. Herec pokory a vzdoru*. Zborník.
Bratislava : ZSDKT a KDF SAV, 2004, s. 22-31.